

ՀԱՄԾ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՊԻ

ՆԻԿՈԼ ԱՊԲԱԼԵՆՏԻ ՆԱՄԱԿ-ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆԱՅՄԱՆԸ ՅԱՋՈՐԴՈՂ ՕՐԵՐԻ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (1918 թ. ՅՈՒՆԻՍ)

ՔԱՆԱԶՈՒԱԾ գրող, գրականագետ, հասարակական-ֆաղափական գործիչ Նիկոլ Աղբալեանը ծնունդ է 1875 թ. Թիֆլիսում: 1892 թ. աւարտել է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը եւ ընդունուել Գէորգեան հոգեւոր նեմարան՝ սովորելով մինչեւ 1894 թ.: Այնուհետեւ ուսուցչութիւն է արել Կարսի եւ Ագուլիսի դպրոցներում: 1896 թ. «Մուրն»-ում տպագրուել է նրա առաջին գրախօսութիւնը՝ նուիրուած Շիրվանզադէի «Կրակ» պատմուածքին: 1904 թ. Ն. Աղբալեանն անդամակցել է Հ. Յ. Դաշնակցութեանը՝ գրական-գրականագիտական աշխատանքներին զուգահեռ զբաղուելով նաեւ կուսակցական եւ հասարակական-ֆաղափական գործունէութեամբ¹:

Ռուսաստանում 1917 թ. փետրուարեան յեղափոխութեանը յաջորդող ոգեւորութեան պայմաններում սեպտեմբերի 29-ից մինչեւ հոկտեմբերի 13-ը արեւելահայութեան տարբեր խաւերի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ Թիֆլիսում գումարուեց Հայոց ազգային համախորհրդակցութիւն (համագումար): Վերջինի որոշմամբ ստեղծուեց Ռուսաստանի Հայոց ազգային ժողով՝ իբրեւ արեւելահայութեան գերագոյն ներկայացուցչական մարմին՝ բաղկացած արեւելահայ իրականութեան մէջ կշիռ ունեցող կուսակցութիւնների, խոշոր ֆաղափների, արեւմտահայ ազգաբնակչութեան, տարբեր կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներից: Ընտրուեց նաեւ Ազգային ժողովի գործադիր մարմին՝ Ազգային խորհուրդ: Խորհրդի նախագահը դաշնակցական գործիչ, գրող-հրապարակախօս Աւետիս Ահարոնեանն էր, ֆարտաւարը՝ Նիկոլ Աղբալեանը: ՀՀ անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր իրավիճակում Կ. Պոլիս մեկնող Ա. Ահարոնեանի փոխարէն 1918 թ. յունիսի 12-ին Խորհրդի ժամանակատուր նախագահ ընտրուեց Խաչատուր Կարնիկեանը, իսկ յունիսի 21-ին նրան փոխարինեց

¹ Տե՛ս Գ. Անանեան, Նիկոլ Աղբալեան. կեանքը եւ գրական-հրապարակախօսական գործունէութիւնը, Երեւան, 2002, էջ 8-31. «Աղբալեան Նիկոլ. մատենագիտութիւն (1896-1920 թթ.)», կազմ.՝ Գ. Անանեան, Երեւան, 2003, էջ 5:

Աւետիֆ Սահակեանը: Մի շարք փաստաթղթերից դատելով՝ Ն. Աղբալեանի հետ խորհրդի անդամ-ֆարտուղարի պարտականութիւնները կատարում էր նաեւ Անուշաւան Ստամբուլցեանը²:

Հայոց ազգային խորհրդի ֆարտուղար հանդիսանալու շրջանում (1917 թ. հոկտեմբեր – 1918 թ. յուլիս) Ն. Աղբալեանի գործունէութիւնն արտացոլող արխիւային փաստաթղթերը սակաւ են: Եղածների հիմնական մասը ցրուած է Հայաստանի եւ արտերկրի արխիւների տարբեր ֆօնդերում: Պատահական չէ, որ 2003 թ. բան. գիտ. դոկտոր Գառնիկ Անանեանի աշխատասիրութեամբ հրատարակուած՝ Ն. Աղբալեանի նամականիւմ այդ շրջանին վերաբերող որեւէ վաւերագիր չկայ³:

Ստորեւ բերուող փաստաթուղթը Հայոց ազգային խորհրդի ֆարտուղար Ն. Աղբալեանի 1918 թ. յունիսի 25-ի նամակ-գեկուցագիրն է Կ. Պոլսում գտնուող ՀՀ պատուիրակութեան անդամներին: Քառեակ դաշինքի երկրների եւ կովկասեան հանրապետութիւնների միջեւ կայանալիք համաժողովին մասնակցելու համար Աւետիս Ահարոնեանի ղեկավարած պատուիրակութիւնը (անդամներ՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, Միքայել Պապաջանեան) Թիֆլիսից Կ. Պոլիս էր մեկնել 1918 թ. յունիսի 13-ին: ՀՀ պատուիրակութիւնը Կ. Պոլսում մնաց մինչեւ նոյեմբերի 1-ը: Պատերազմում Քառեակ դաշինքի երկրների զօրաբանակների անյաջողութիւնների պատճառով համաժողովի բացումը ձգձգուում էր: Այն այդպէս էլ չգումարուեց⁴:

Նամակների եւ հեռագրերի միջոցով Հայոց ազգային խորհուրդն իր պատուիրակութեանը պարբերաբար տեղեկութիւններ էր փոխանցում առկայ իրավիճակի, ընթացիկ փաղափական հարցերի մասին: Ն. Աղբալեանն իր նամակում համառօտ անդրադառնում է 1918 թ. մայիսի վերջին Հայաստանի անկախացմանը յաջորդող օրերին հանրապետութիւնում եւ նրա շուրջ ծաւալուող իրադարձութիւններին: Նամակում արժանահաւատ տեղեկութիւններ

² Տե՛ս «Հայոց ազգային համախորհրդակցութիւնը (Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր): Փաստաթղթեր ու նիւթեր», «Բանբեր Հայաստանի արխիւներին», Երեւան, 1992, թ. 1-2, էջ 98-99, 102-110. «Հայաստանի անկախութեան հռչակումը եւ իշխանութեան կենտրոնական մարմինների ձեւաւորումը (1918 թ. մայիս-յուլիս)»: Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ Հ. Սուքիասեան, Երկրորդ հրատ., Երեւան, 2009, էջ 3-4:

³ Տե՛ս Ն. Աղբալեան, Նամակներ, պաշտօնական գրութիւններ, կազմեց, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները հեղինակեց Գ. Անանեանը, Երեւան, 2003:

⁴ Տե՛ս Հ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Կոստանդնուպոլսում Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան գործունէութեան լուսաբանումը պատուիրակների օրագրութիւններում (1918 թ. յունիս-նոյեմբեր), «Առաջին աշխարհամարտը եւ հայ ժողովուրդը (պատմութիւն եւ արդիական խնդիրներ)» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երեւան, 2015, էջ 193-195:

կան Բաֆում առկայ իրավիճակի, Բաթումի պայմանագրով այդ հարցում ՀՀ ստանձնած պարտավորությունների կատարման ընթացքի, Անդրկովկասում սփռուած հայ գաղթականների անմխիթար դրութեան, թուրքերի կատարած վայրագութիւնների, Թիֆլիս-Երեւան ճանապարհների փակ, անապահով դրութեան, ՀՀ կառավարութեան կազմատրման ընթացքի, ՀՀ-ի նկատմամբ թուրքերի վերաբերմունքի, գերմանական, աստրոյունգարական եւ բուլղարական զինուորական պատուիրակութեան հետ Ազգային խորհրդի ժամանակաւոր նախագահ Աւետիք Սահակեանի հանդիպման մանրամասների վերաբերեալ: Վերջում տեղեկացնում էր, որ առաջիկայ օրերին կազմատրուելու է ՀՀ կառավարութիւնը, որից յետոյ հանրապետութեան իշխանութեան կենտրոնական մարմինները նախատեսում են մեկնել Երեւան: Ինչպէս յայտնի է՝ Հայոց ազգային խորհուրդը Երեւան տեղափոխուելու մասին վերջնական որոշում կայացրեց միայն յուլիսի 13-ին: Չորս օր անց՝ յուլիսի 17-ին, Ազգային խորհրդի եւ ձեւատրման ընթացքում գտնուող կառավարութեան անդամները Թիֆլիսից ճանապարհուեցին Երեւան⁵:

Ն. Աղբալեանի սոյն նամակ-զեկուցագիրը, որի բնօրինակը պահւում է Հայաստանի ազգային արխիւի ՀՀ արտգործնախարարութեան (1918–1920 թթ.) ֆօնդում, հրատարակւում ենք առանց էական փոփոխութիւնների: Անհրաժեշտութեան դէպքում կատարել ենք չնչին շտկումներ:

⁵ Տե՛ս Հ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութեան կենտրոնական մարմինների՝ Երեւան տեղափոխուելու հարցի շուրջ (1918 թ. մայիս-յուլիս), «Հայոց պատմութեան հարցեր (գիտական յօդուածների ժողովածու)», թ. 10, Երեւան, 2009, էջ 228–236:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆԸ⁶25 յունիսի 1918 թ.⁷

Թիֆլիս

Օգտուելով գերման[ական] առաքելութեան սիրալիր պատրաստակամութիւնից՝ հաղորդում ենք մի քանի տեղեկութիւններ այստեղի անցուդարձի եւ կացութեան մասին:

Բագուի խնդիր⁸. Համաձայն մեր յանձնառութեան՝ այստեղից Գանձակի վրայով թաթար պատուիրակների հետ Ազգային խորհուրդը դէպի Բագու ուղարկեց Մ. Արզումանեանին եւ Մ. Յարութիւնեանին՝ հայ զօրամասերը Բագուից դուրս հանելու յանձնարարութեամբ⁹: Նրանք վերադարձան անցեալ օրը. գնացել են մինչեւ տաճիկ զօրքերի առաջաւոր դիրքերը՝ Միւսիւսի կայարանը (Քիւրդամիրից այս կողմը): Տաճիկ հրամանատարութիւնը խորհուրդ չի տուել գնալ՝ ասելով, թէ բոլշեւիկները կարող են սպանել, քանի որ բանդաներ են, այրում են գիւղերը եւ կոտորում կին ու երեխայ: Մերոնք խնդրել են, որ հրամանատարը հեռագրէ Գանձակ, թէ իր արգելման հետեւանքով մեր պատուիրակները չեն գնացել Բագու, որ եւ կատարել է: Այնուհետեւ խոստանալով Բագու անցնել Հիւսիսային Կովկասով, մեր պատուիրակները վերադարձել են Գանձակ եւ այստեղից՝ Թիֆլիս: Այս քանի օրը կմեկնեն Վլադիկաւկազով Բագու¹⁰: Բոլշեւիկները գրաւել են Քիւրդամիրը, ամբողջ Շամախու շրջանը, Դաղստանի ծովափնեայ մասերը՝ մինչեւ Պետրովսկ: Հացի պակասութիւնը մեղմել են՝ կանոնաւորելով նաւային հաղորդակցութիւնը եւ մարդիկ ուղարկելով հնձելու Մուղանի ռուս գիւղերի ցանքերը: Հայերը քաշում են¹¹ իրենց ընտանիքները: Ասում են, բոլշեւիկների ուժը մօտ 15 000 է եւ լաւ զինուած են: Այս օրերը կռիւներ կան այդ շրջանում. հետեւանքները դեռ յայտնի չեն: Բագուից ստացած տեղեկութիւններէն նայելով՝ հայ զօրամասերը կազմալուծուած են, ստեղծուած է

⁶ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 13-18 շրջ.: Բնագիր: Ինքնագիր:

⁷ Նամակը Կ. Պոլսում ստացուել է 1918 թ. յուլիսի 14-ին:

⁸ Այս եւ միւս շեղատառ ենթախորագրերը փաստաթղթում ընդգծուած են:

⁹ 1918 թ. յունիսի 4-ին Բաթումում Օսմանեան կայսրութեան եւ ՀՀ միջեւ կնքուած հաշտութեան պայմանագրի 11-րդ յօդուածի համաձայն ՀՀ կառավարութիւնը պարտաւորուած էր Բագուից դուրս բերել հայկական զինական ուժերը:

¹⁰ Մարտիրոս Յարութիւնեանն ու Միքայէլ Արզումանեանը Բագու հասնելու եւս երկու անյաջող փորձեր կատարեցին:

¹¹ Այն է՝ դուրս են բերում:

խորհուրդների զօրք, որ առատ վարձատրություն է տալիս զինուորներին եւ նրանց ընտանիքն ապահովում:

Յուսով ենք, որ մեր պատուիրակությունը պիտի կարողանայ որեւէ բարոյական ազդեցություն անել հայ ազգաբնակչության վրայ եւ մի հնար գտնել խաղաղութեամբ լուծելու Բագուի խնդիրը եւ փրկելու այդ շատ կարեւոր տնտեսությունը: Լուր կայ, թէ Բագուն յայտարարուելու է ազատ քաղաք՝ իր շրջակայքով միասին: Գուցէ սա հարցի լուծումը լուծումը լինէր, բայց ո՞վ կարող է հաստատ ասել, թէ բոլշեւիկները ի՞նչ դիտաւորություններ ունեն Բագուի եւ Կովկասի մասին:

Գաղթականութեան խնդիր. Առաջուայ պէս կտրուած ենք մեր երկրից: Լոռուայ ձորի գաղթականները գնացել են ցրիւ եկել Ղազախ եւ այլուր՝ անկարող գալու դէպի Թիֆլիս, ուր ալիւրի փութը ծախուում է 180-200 ռ. եւ չկայ: Միւս կողմից Հիւսիսային Կովկասի ճամբան վերջնապէս փակուած է թւում, քանի որ նոր մարդ չեն թողնում եւ հներն էլ անտանելի վիճակ ունեն: Ախալքալաքցիք դեռեւս չվերադարձան¹², աւազակային խմբեր են վիստում գաւառում: Ժողովուրդը կոտորում է սովից եւ հիւանդություններից եւ թալանում է տեղական շահագործողներից: Մեր դիմումները տաճիկ զօրապետին, իշխանաւորներին թէ՛ հեռագրական եւ թէ՛ պատուիրակութեամբ ոչինչ շօշափելի արդիւնք չունեն: Ախալքալաքի հայությունը իր տեղն է. ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները¹³ դուրս եկան անվնաս եւ պատուով ճամբայ դրուեցին թուրքերի կողմից եւ անպատուութեամբ զինաթափ եղան վրաց սահմանում: Լուր առանք, որ մեր սահմաններում 500 000 գաղթական է կուտակուած Երեւանից մինչեւ Դիլիջան եւ Նոր Բայազէտի բարձունքները, որոնց ճարակում է արդէն սովը եւ հիւանդությունը: Ղարաքիլիսայում կոտորած է եղած: Խմբական սպանությունները դադրած են Բորչալուում:

Ճամբաների խնդիր. Մինչեւ այսօր ապահով ճանապարհ չկայ դէպի Ղարաքիլիսա եւ Երեւան: Գերմանական եւ վրացական զօրքերը կռուով ճանապարհը բացին մինչեւ Սանահին եւ մի քիչ այն կողմը: Շուրջ շաբաթից արդէն կարողանում են մարդիկ գալ ու գնալ: Բայց երէկ լուր

¹² Թուրքական վտանգով պայմանաւորուած՝ Ախալքալաքի գաւառի հայությունը գաղթել եւ ապաստանել էր Բակուրիանիում: Հայոց ազգային խորհուրդն առաջնային խնդիր էր համարում Ախալքալաքի գաղթականներին սեփական բնակավայրեր վերադարձնելը՝ նրանց ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու նպատակով:

¹³ Թուրքական զօրամասերի դէմ Ախալքալաքի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարում էր քաղաքագլուխ Զօրի Զօրեանը:

տարածուեց, որ գերմանացիք յետ են գալիս եւ իբր անցել են Սադախլուից այս կողմը, որ արդէն տաճիկներն են գրաւել [Սադախլուն]։ Վերջին կէտը ստուգման կարօտ է, բայց ճիշտ է, որ տաճիկները գրաւել են Դսեղը, որի մօտերքն էին։ Երկու օր առաջ եկաւ Յ. Թումանեանը եւ սրտաճմլիկ բաներ պատմեց¹⁴ գաղթականների դրութեան մասին, որոնց կոտորում են անխնայ։ Ժիշտ է Զալալօղլու աւերածը եւ մասնակի կոտորածը. աւարի է ենթարկուել եւ Դիլիշանը մերոնց կողմից (թիւրքահայ զինուորներ, որ անցել են Նոր Բայազէտ)։ Բորչալուի խճուղին եւս անապահով է հայերի համար, ինչպէս եւ շրջանը։ Ժամբանների ապահովութիւնը տառացի իմաստ ունի. ճամբից մի քանի սաժէն¹⁵ այն կողմ արդէն անապահով է։ Փախստական զինուորները մեզ պատմեցին, որ մի ամբողջ գնացք որբեր կոտորուել են խրամի մօտ, ինչպէս եւ գաղթականներ։ Գետափի մասուրների մէջ պահուած եւ ապա մի կերպ մեր կողմերն ընկած մի վարժուհի անձամբ տեսել էր մանուկների դիակները իրենց վարժուհու դիակի կողքին։ Վրաց-գերմանական զօրքերը խրամի մօտ կռիւ ունենալով՝ գերի էին բռնել շատերի, որոնց մէջ եւ մի տաճիկ գնդապետ եւ զինուորներ, թէեւ կռիւր ուղղուած էր բանդանների դէմ եւ ասում էին, որ նրանք են ճամբան գոցում։ Մի քանի թուրք գիւղեր աւերուած ու հրդեհուած են այդ շրջանում։ Թուրքերը մի պատգամաւորութեամբ իրենց հպատակութիւնն են յայտնել վրաց կառավարութեան։ Անհնարին է հայերի համար ազատ երթեւեկութիւնը Բորչալուի գաւառում՝ մինչեւ իսկ դաշտային աշխատանքը. միայն երկաթուղին է, որով կարելի է դեռ երթեւեկել մինչեւ Սանահին (եթէ Սադախլուն երէկ չեն վերագրաւել տաճիկները)։

Կառավարութեան խնդիր. Կառավարութիւն դեռ չկազմուեց։ Կուսակցութիւններն իրենց անշափ պահանջներով, փաստօրէն, անկարելի են դարձնում նրա կազմութիւնը։ Կուսակցութիւնները մնում են իրենց տեսակէտին՝ իրենց ունենալիք գերի մասին, միւսները կամենում են գրաւել կարեւոր պոստեր¹⁶։ Այսօր խնդիր է դրւում, որ [Հայոց] ազգային խորհուրդը ազատ կացուցանէ [Յ.] Քաջազնունուն իր կաբինէտը կօալիցիօն կազմելու պարտաւորութիւնից եւ թողնէ կազմել պերսոնալ ձեւով, քանի

¹⁴ Դսեղից Թիֆլիս ժամանելու յաջորդ օրը՝ յունիսի 24-ին, բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանը Հայոց ազգային խորհրդի նիստում ընդարձակ զեկուցում էր ներկայացրել Լոռիում տիրող իրավիճակի մասին (տես Հ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Երկու դրուագ Յովհաննէս Թումանեանի հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնից, «Ժողովրդավար» (տեսութեան եւ պատմութեան հարցեր), պր. Թ, Երեւան, 2009, էջ 143-146)։

¹⁵ Երկարութեան միւտր. հաւասար է 2,134 մետրի։

¹⁶ Այն է՝ պաշտօններ։

որ կառավարութիւն կազմել կօալիցիօն սկզբունքով անհնարին է դառնում¹⁷: Միաժամանակ արդէն պահանջ է դրւում, որ, ինչ էլ լինի, կառավարութիւնը մեկնի Երեւան, քանի որ անկարելի է այսպէս երկար շարունակել: Արդիւնքը կտեղեկացնեմ վաղը:

Տաճիկների վերաբերումը. Ընդհանրապէս կօրեկտ են պահում իրանց: Շիրակի դաշտից բազմաթիւ մարդիկ հաւաքելն ու թիկունք ուղարկելը ճշտւում է: Լուր առանք, որ Երեւանից մի պատգամաւորութիւն է ուղարկուած Ալէքսանդրապոլ՝ դէմարկացիօն գիծը որոշելու¹⁸: Մասնաժողովի զբաղման հետեւանքները յայտնի չեն, միայն թէ մինչեւ այսօր տաճիկ զօրքերը դեռ բռնած են մեր սահմանները Վրաստանի կողմից: Փամբակը նրանց ձեռքն է, ինչպէս եւ Լոռուայ հարաւային մասը եւ Թիֆլիսից ուղղակի կապ չկայ Երեւանի հետ: Գանձակում հայերին զինաթափ են արել, հայոց մասում նշանակուած է կօմենդանտ. հայ կօմիտէի շէնքի վրայ ծածանւում է տաճիկական դրօշակը. սկսել են գնալ-գալ թաթար քաղաքամասը, թէեւ գնացողներից մի-մին «կորչում են»¹⁹: Գնալ գալը լինում է տաճիկական պահակի ուղեկցութեամբ եւ խմբերով: Հացն աժանցել է:

Շուշի նոյնպէս տաճիկ կօմենդանտ կայ, որ ապրում է թուրքերի թաղում: Հայերը չեն համաձայնել, որ իրենց թաղումը լինի: Հրաման է ուղարկուած զինաթափութեան: Այն կողմերը ընդհանրապէս խաղաղ է: Հայերը պահում են Ասկերանը, եղած է մի ընդհարում հայ-թաթարական, ուր հայերը կոտորել են 250 մարդ, իսկ թուրքերն՝ աւելի: Թաթարներ են եղած, որ գալիս են եղել Շուշուայ վրայ: Տաճիկները երես չեն տալիս տեղական թուրքերին եւ հայերի վերաբերմամբ շատ կօրեկտ են:

¹⁷ Հայոց ազգային խորհուրդը յունիսի 7-ին Յովհաննէս Քաջազնունուն յանձնարարել էր կօալիցիօն կառավարութիւն կազմել: Սակայն միջկուսակցական հակասութիւնների պատճառով չլաջողուեց: Յունիսի 25-ին Հ. Քաջազնունին առաջարկեց փոփոխել այդ որոշումը կամ ընդունել իր հրաժարականը: Հայոց ազգային խորհրդի՝ յունիսի 27-ի նիստում նրան իրաւունք տրուեց կառավարութիւն կազմել անհատական սկզբունքով: ՀՀ կառավարութիւնը վերջնականապէս կազմաւորուել է յուլիսի 24-ին Երեւանում (տե՛ս Հ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Հայաստանի անկախացումը եւ պետական կառավարման մարմինների ձեւաւորման գործընթացը (1918 թ. մայիս-օգոստոս), «Վէմ», Երեւան, 2018, թ. 4, էջ 63-68):

¹⁸ Յունիսի 17-ին Ալէքսանդրապոլում աշխատանքներն սկսած հայ-թուրքական սահմանագիծը որոշող յանձնաժողովում հայկական պատուիրակութիւնը ղեկավարում էր գեներալ Վաղարշակ Տէր-Յակոբեանը, օսմանեանը՝ Քեազիմ Կարաբեքիր փաշան:

¹⁹ Այս մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կան 1918 թ. յունիսի 25-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրենեանցին ուղղուած Գանձակի փոխանորդ Լեւոն վարդապետ Պաթեանի զեկուցագրում (տե՛ս «Հայերի կոտորածները Բաքուի եւ Ելիզաւէտպոլի անհանգստեան 1918-1920 թթ.», փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմողներ՝ Ս. Միրզոյեան, Ա. Ղազիեան, Երեւան, 2003, էջ 44-60):

Ղարաբաղի ուրիշ շրջաններից տեղեկություն չկայ: Նույնի եղած է մի կոտորած. սպանուած են կանայք եւ մի քանի տղամարդ (արդէն չկային)՝ ընդամենը 175 մարդ ըստ ոմանց: Գանձակից եկողներն ասում են, որ թաթար ժողովուրդը եւս նոյն թշուառութեան մէջ է, ինչ որ հայերը: Բագուի եւ Շամախի հարուստ թուրքերը մազապուրծ հասել են Գանձակ եւ մերոնց պէս նեղ կացութեան մէջ են, նոյնն է եւ աւերած թաթար գիւղերի ազգաբնակչութեան վիճակը: Թաթարները խիստ գրգռուած են հայերի դէմ՝ համարելով նրանց պատճառ իրենց թշուառութեան: Բոլշեւիկների մեղքը եւս ընկնում է հայութեան վզին:

Տեսակցութիւն զինուորական պատուիրակութեան հետ. Ձեզ երեւի յայտնի կլինի, որ Թիֆլիս եկած է մի զինուորական պատուիրակութիւն գերման, աւստրիական եւ բուլղարական: Աւ. Սահակեան, որ մեր նախագահն է [Խ.] Կարճիկեանի հիւանդութեան պատճառով²⁰, տեսակցութիւն ունեցաւ նրանց հետ²¹: Խօսել են մեր ճանապարհների, զաղթականութեան, սպասելիքների, մեր կարողութեան մասին մի պետութիւն կազմելու, անհրաժեշտութեան մասին հովանաւոր ունենալու եւ դաշնակից, ասել են (գերմանականը), որ մեր պատուիրակները, որոնք մեկնել են էներ փաշայի հետ, յայտնել են, իբր, թէ հայերը կարիք չեն զգում վերաքննելու Բաթումի դաշնագիրը: Այս կէտը հերքել է Աւ. Սահակեանը: Խօսել են Բագուի մասին եւ Բրեստ-Լիտովսկի սահմանների պահպանութեան, առանց, սակայն, ապահովցնելու, թէ կարող են յաջողել: Հաւանորէն ներշնչումներն ստանում են կենտրոնից եւ այդտեղից²², ուստի հարկ չկայ մանրամասնելու, քանի որ այդտեղ եւս նոյնը պիտի խօսեն ձեզ:

Երէկուայ խորհուրդի ժողովում²³ ժողովրդ[ական] կուսակցութիւնը չէր եկած: Սոց[իալիստ] յեղափ[ոխականները] եւ սոց[իալ-]դեմոկրատները ձեռնպահ մնացին [Յ.] Քաջազնունուն կօալիցիօն մինիստրութիւն կազմելու պարտաւորութիւնից ազատելու խնդրի վերաբերմամբ, այնպէս որ նկատի առնելով նաեւ նրանց մերժումը՝ մասնակցելու կառավարութեան կազմի մէջ, փաստօրէն, Դաշնակցութիւնը մէն

²⁰ Հայոց ազգային խորհրդի ժամանակաւոր նախագահի պաշտօնում յունիսի 21-ին խաչատուր Կարճիկեանին փոխարինել էր Աւետիք Սահակեանը:

²¹ Նշուած տեսակցութիւնը տեղի է ունեցել 1918 թ. յունիսի 26-ին: Հաւանաբար նամակի այս հատուածը Ն. Աղբալեանն այդ օրն է աւելացրել:

²² Այն է՝ Կ. Պոլսից:

²³ Նկատի ունի Հայոց ազգային խորհրդի յունիսի 24-ի նիստը (տե՛ս Հայաստանի անկախութեան հռչակումը եւ իշխանութեան կենտրոնական մարմինների ձեւաւորումը (1918 թ. մայիս-յուլիս), փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, էջ 84-90):

մենակ ստիպուած է կառավարութիւն կազմել եւ գործի բովանդակ պատասխանատուութիւնը ստանձնել:

Այս է կացութիւնը ձեր մեկնումից յետոյ: Այս քանի օրերը մեր կառավարութիւնը կկազմուի եւ կմեկնի Երեւան Ղազարի ճամբով: Գերման առաքելութիւնը խորհուրդ էր տալիս չմեկնել եւ նոյն կարծիքին է եւ այժմ: Բայց Համոյի²⁴ եւ ձեր հեռագրից իմանալով, որ [Կ.] Պոլսի կօնֆերանսը երկար ժամանակ կտեւի եւ այդքան երկար ժողովուրդին չի կարելի թողնել առանց որեւէ կառավարութեան, մանաւանդ որ երեւանցիք պահանջում են անմիջապէս մեկնել՝ գործերին ընթացք տալու համար, որոշուեց այլեւս չյետաձգել կառավարութեան կազմումն ու մեկնումը:

Գերմանացիք շատ են ցանկանում, որ վրացիների հետ մերձեցում ունենանք: [Յ.] Քաջազնունին յայտնել է, թէ մեր ցանկութիւնն է մեր բոլոր հարեւանների հետ բարեկամ մնալ, քանի որ գերադասութիւն տալու շուայութիւնը մենք ի վիճակի չենք մեզ թոյլատրելու:

Բարեւներ եւ յաջողութիւն ձեր գործին:

Ի դիմաց [Հայոց] ազգ[ային] խորհրդի՝ Ն. Աղբալեան

²⁴ ՀՅԴ ճանաչուած գործիչ Համազասպ Օհանջանեանը, որն այդ ժամանակ գտնուում էր Բեռլինում: Հետագայում (1920 թ. մայիս-նոյեմբերին)՝ ՀՀ վարչապետ: